

کتابی ارزشمند اما ناشناخته در تاریخ کلام اسلامی

علی آقانوری*

شیخ فضل‌الله زنجانی (۱۹۴۳-) تاریخ علم الکلام فی الاسلام، تحقیق مجمع الإسلامیه، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ ۱۳۱۷، ۱۹۹۷، عربی، وزیری.

تلاش پژوهشگران تاریخ و عقاید اسلامی را می‌توان از زوایای مختلفی مورد بررسی و ملاحظه قرار داد. پژوهش‌های فرقه‌ای به ویژه آن دسته‌ای که مربوط به فرقه‌های تاریخی و سیر تحولات فکری مسلمانان است. همواره متکی بر منابع مکتوبی و آثار فرقه‌ای و کلامی‌ای بوده که در این زمینه شکل گرفته و در قالب‌های مختلفی عرضه شده است. هر چند نویسندگان مسلمان از اواخر قرن دوم در قالب ردیه‌نویسی و یا با عنوان «مقالات» در زمینه اندیشه‌های مختلف کلامی به تألیف پرداختند، اما مهم‌ترین و ماندگارترین آنها را بایستی در آثاری جست‌وجو کرد که از اواخر قرن سوم تا قرن ششم به نگارش درآمد. آثاری نظیر فرق الشیعه، نوبختی (۳۰۰ تا ۳۱۰ق) مقالات الاسلامیین، ابوالحسن اشعری (۳۲۰-ق) التنبیه و الرد، نوشته ملطی (۳۷۰-ق) الفرق بین الفرق نوشته بغدادی (۴۲۹-ق) و الفصل فی الملل و النحل ابن حزم (۴۵۶-ق) و در پی آن ملل و نحل، شهرستانی (۵۴۸-ق) از جمله این نوشتارهاست.^۱ پژوهش‌های تاریخی و فرقه‌شناسی در حوزه تفکر اسلامی در دوران معاصر نیز، از اقبال روزافزونی برخوردار شده است. تلاش نویسندگان اهل سنت نظیر دکتر احمد امین در تألیف کتابهای فجر الاسلام و صحیح الاسلام و دکتر سامی نشار در کتاب پر محتوای نشأة الفكر الفلسفی و نیز تاریخ علم کلام،

* علی آقانوری (۱۳۳۹-)، دانش‌آموخته حوزه و دانشگاه است و هم‌اکنون عضو هیأت علمی مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب می‌باشد. از ایشان تاکنون علاوه بر ترجمه کتاب ابوحاتم رازی (الزینة) چندین مقاله در زمینه فرق و مذاهب و تصوف اسلامی در مجلات علمی کشور به چاپ رسیده است.

نوشته شبلبی نعمانی از مصادیق بارز چنین اقبالی است. همچنین توجه قابل ملاحظه برخی از نویسندگان معاصر شیعی نظیر دکتر محمدجواد مشکور و استاد جعفر سبحانی و برخی از مکتوبات دیگر را در عرضه و معرفی عقاید فرقه‌های اسلامی بایستی با چنین هدفی ارزیابی کرد.^۲

خوشبختانه همه این آثار اکنون در دسترس پژوهشگران قرار گرفته و شناخته شده و حتی از جهت محتوا و ساختار مطالب، از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند، اما برخی از کتابها که حتی از لحاظ زمانی نیز، نسبت به نوشتارهای مورد اشاره مقدم می‌باشند، ناشناخته مانده است. کتاب پراچ و عالمانه «تاریخ علم الکلام فی الاسلام» تألیف شیخ فضل‌الله زنجانی از عالمان معاصر شیعی را می‌توان از جمله این آثار به حساب آورد.

از تألیف اثر حاضر بیش از نیم قرن می‌گذرد و پس از آن آثار متعدد و جامع‌تری نیز به رشته نگارش در آمده است. با این حال، با توجه به اشراف نویسنده آن نسبت به تاریخ اندیشه اسلامی و ارائه اطلاعات تاریخی فراوان از تنازعات فکری فرقه‌های اسلامی از یک‌طرف و بی‌طرفی و گزیده‌گویی وی از طرف دیگر به این اثر برجستگی خاصی داده است. علاوه بر مقدمه، تعلیقات سودمند و مستندسازی مطالب به همراه معرفی موجزی از برخی اصطلاحات فرقه‌ای و اشخاص مورد اشاره مؤلف، توسط محققان پرتلاش به غنای این اثر افزوده است.

زنجانی در این کتاب می‌کوشد تا با استناد به منابع مختلف تاریخی و کلامی اسباب و زمینه‌های پیدایش فرقه‌ها و مذاهب اسلامی را گزارش کند و به معرفی مهم‌ترین محورها و موضوعات کلامی و چالشهای عقیدتی قرون نخست (از آغاز تا عصر غزالی) بپردازد. وی همچنین گزارشها و اطلاعات سودمندی را در باب سیر تطورات و شکل‌گیری تدریجی دانش کلام اسلامی ارائه است. کتاب تاریخ علم الکلام در هشت فصل تنظیم شده است.

فصل اول، با عنوان «الحاله الاجتماعیه للعالم حین ظهور الدعوة السلامیه» درباره اوضاع

اجتماعی، فرهنگی و دینی جهان در هنگام ظهور اسلام است. نویسنده در این فصل مختصری از ویژگیهای اجتماعی، فرهنگی اخلاقی و حضور ادیان مختلف در محیط ظهور اسلام را گزارش کرده و به دنبال آن به تأثیر ظهور اسلام میان مسلمانان نخست، پرداخته و در پایان نگاه ویژه آنان را به معارف و تعالیم دینی بازگو می‌کند. از نگاه مؤلف اعراب در هنگام بعثت پیامبر(ص) هیچ اعتنایی به علوم و معارف عقلی نداشته و توجه عمده آنان معطوف به فروع و مسائل عملی بود و چنین روحیه‌ای بعد از پیدایش اسلام و رحلت پیامبر(ص) نیز ادامه داشت. از این‌رو برخی صحابه با طرح اندیشه‌های کلامی و شبهات و یا پرسشهای فکری برخورد می‌کردند. علاوه بر آن، دل‌مشغولی آنان به فتوحات و شورشهای داخلی (جنگهای رده) نیز برای آنان مجال برای طرح مباحث کلامی باقی نگذاشت.

فصل دوم، نویسنده در این فصل با عنوان «شکل‌گیری تدریجی مسائل کلامی» به بررسی و

گزارش حوادث عصر خلافت و صحابه و در پی آن پیدایش آغازین و سیر تدریجی موضوعات کلامی پرداخته و به‌گونه‌ای موجز محورهای اختلاف و تنازعات دو گروه و روش متمایز اهل حدیث و اهل

کلام را روشن می‌سازد. نویسنده بعد از بیان دیدگاه‌های اهل حدیث و اثر و مخالفت و تکفیرهای آنان علیه متکلمان، به مشکلات و نامالیمات «عدلیه» و قائلان به اختیار در قرون نخست اشاره کرده و نمونه‌هایی از آن را روشن می‌کند. از نگاه نویسنده هر چند آزار و اذیت علیه متکلمان بیشتر از طرف حکام سیاسی بود، اما گناه بیشتر آن متوجه آن دسته از محدثان و عالمان درباری بود که برای خوشایند سردمداران سیاسی به ارائه مبانی مذهبی و تئوریزه کردن خشونت علیه رقبای فکری خود می‌پرداختند.

فصل سوم، با عنوان «*صول فرق الملة*» ویژه بیان دیدگاه‌های عمدتاً کلامی بزرگ‌ترین فرقه‌های اسلامی است. فرقه‌های مورد بررسی نویسنده در این فصل عبارت‌اند از: شیعه، چهلمیه، معتزله، اشاعره، السلف و اهل الاثر، کرامیه، مرجئه و خوارج. نویسنده در معرفی هر یک از این فرق بعد از بیان خاستگاه و تاریخ پیدایش آنها به بیان مختصری از اصول فکری و تمایزات عقیدتی این گروه پرداخته و عقاید هر یک از این دسته‌ها را عمدتاً با استناد به صاحبان اصلی عقاید بازگو می‌کند. این فصل از کتاب را می‌توان به عنوان خلاصه‌ای از دیدگاه‌های فرقه‌های تاریخی و محورهای اختلافی هر یک از فرق مورد مطالعه و به عنوان مبانی تدریس دانش فرقه‌شناسی قرار داد.

فصل چهارم، در باب امامت و مسائل پیرامونی آن است. امامت به عنوان سنگ‌بنای اختلاف مسلمانان قرون نخست و محور و موجب اصلی انشعابات و تفرقات سیاسی، کلامی در این فصل به خوبی مورد بررسی و گزارش قرار گرفته است. مؤلف ابتدا از نقش محوری امامت در ایجاد دسته‌بندی‌های مسلمانان نخستین سخن گفته است و سپس به معرفی چگونگی پیدایش فرقه‌های پیرامونی این موضع پرداخته و تنازعات سیاسی، کلامی و فرقه‌ای حاصل از آن را پی‌گیری می‌کند. نویسنده به طور خلاصه و مستند اختلافات کلامی فرقه‌ها در باب امامت و منشأ و ملاک مشروعیت و شرایط آن دو، و کیفیت انعقاد و راه وجوب آن را بررسی کرده و در پی آن به موضوع مرتکب کبیره و اختلافات سیاسی - کلامی ناشی از آن اشاره می‌کند. وی در این فصل و به اقتضای بحث از چگونگی شکل‌گیری قدریه و فروع آنها، موضوع صفات الهی و مسائل متعلق به آن نیز سخن می‌گوید.

فصل پنجم، ویژه بررسی اختلافات و تنازعات شدید مسلمانان نخست پیرامون قرآن و کلام الهی است. مؤلف در این فصل، موضوع جنجالی حدود و قدم قرآن را که به معرکه آراء و احتجاجات و مناظرات تبدیل شده بود و اسباب تکفیر و تفسیق‌های فرقه‌ای و موجبات حبس و قتل و تصفیه حساب‌های سیاسی را نیز فراهم ساخته بود. به طور مبسوط بررسی کرده و علاوه بر ذکر دیدگاه‌های مختلف درباره کلام الهی نیز الفاظ قرآن موارد جالبی از چالش‌های طرفین را گزارش می‌کند. مؤلف در ابتدا از خاستگاه پیدایش قول به قدیم بودن قرآن سخن به میان آورده و بعد از بیان دیدگاه‌های ویژه اشعری، ابن‌خزیمه و همفکران آنها، به معرفی دیدگاه افراطی برخی عالمان اهل سنت و ظاهرگرایان و تکفیر و تفسیق‌های آنان علیه رقبا می‌پردازد. در پایان گزارش‌های جالب و عبرت‌آموزی از سوءاستفاده‌ها و برخوردهای سیاسی (البسته به بهانه‌های مذهبی) سه خلیفه عباس، یعنی مأمون، معتصم و واثق را ارائه می‌کند. با

مطالعه این گزارشها روشن می‌شود که استفاده ابزاری و متمسک قراردادن دین در راستای اهداف سیاسی و تصفیه حساب مخالفان تاریخ دراز دامنی دارد.

فصل ششم، مؤلف در این فصل با عنوان «مجالس مناظره» به نقل آن دسته از مناظرات و احتجاجات کلامی پرداخته که در پیدایش تطورات کلامی تأثیر به‌سزایی داشته است. البته به نقش برجسته حکومت و سیاست در شکل‌گیری و رواج مباحثات و کشمکشهای فکری صاحبان هریک از فرق اسلامی نیز اشاره می‌کند. نویسنده در این بخش به ارائه نمونه‌هایی از این تناظرات و احتجاجات کلامی در عصر هارون و مأمون پرداخته و در پایان این فصل گزارشهای خواندنی و البته مصیبت‌باری از تکفیرها و تفسیق‌های صاحبان هریک از فرق علیه یکدیگر ارائه می‌کند. دامن‌زدن به پدیده تکفیر از نگاه مؤلف ویژه یک گروه خاص نبوده است. با این همه، چنین رفتاری بنابر گزارشهای مؤلف، عموماً توسط آن دسته از محدثان و فقهایی بوده که از پشتوانه قدرت سیاسی نیز بی‌نصیب نبوده‌اند. خواننده با مطالعه این گزارشها و نگاهی به حال و هوای فرهنگ روزگار ما متوجه خواهد شد که حکایت این داستان همچنان باقیست.

فصل هفتم، امر تفرق مسلمانان و دسته‌بندیهای مذهبی - سیاسی و برداشتهای مختلف آنان را از قرآن و سنت، می‌توان معلول عوامل مختلف درونی و بیرونی دانست. پدیده جعل و دست بردن در احادیث و تحریف و اختلاف در آنها یکی از مهم‌ترین اسباب و زمینه‌های این مهم بوده و هست. زنجانی در این فصل به گونه اجمالی چنین آسیبی را روشن کرده و علاوه بر شناسایی مهم‌ترین عوامل، اسباب و کارگزاران این پدیده به پیامدهای زیانبار کلامی و فقهی آن، در دو قلمرو شیعی و سنی نیز اشاره می‌کند. مرحوم زنجانی در مباحث کوتاه، اما پر بار این فصل بعد از ذکر نقش زنداغه، اسرائیلیات، خلفای اموی، و افرادی چون ابن ابی‌الوَجاء، ابن مقفع، معاویه و برخی از غالیان منتسب به شیعه نظیر مغیره ابن سعید در کارگزاری احادیث ساختگی، به گونه‌ای فهرست‌وار مهم‌ترین عوامل سیاسی، مذهبی و انگیزه‌های چنین حرکتی را برشمرده و به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌کند.

فصل هشتم، نویسنده در این فصل با عنوان «نقل العلوم الفلسفیه الی العربیه» سیر تدریجی شکل‌گیری تفکر فلسفی در فرهنگ مسلمانان را پی گرفته و یکی از اسباب اختلافات فکری را عنصر اخذ و اقتباس دانسته است. این پدیده از نگاه مؤلف با نهضت ترجمه در اواخر عصر خلفای اموی شروع و در ایام خلافت عباسیان به‌ویژه هارون و مأمون به اوج خود رسید با این همه نقل و ترجمه کتابهای فلسفی به عربی و آشنایی بیشتر مسلمانان با تفکرات غیراسلامی و فلسفی در اواسط قرن سوم شروع و در نتیجه موجب ظهور فیلسوفانی چون کندی، فارابی و ابن‌سینا شد. زنجانی در مجموع معتقد است، پدیده آشنایی و اهتمام مسلمانان به فلسفه‌های یونانی و غیره و روابط اجتماعی مسلمانان با فرهنگهای بیگانه موجب تشتهای فکری مسلمانان شد. از این‌روی است که با معرفی نقش غزالی در بی‌فروغ کردن تفکر فلسفی و معرفی دو کتاب «*هفت الفلاسفه*» به معرفی بیشتر زندگی و اهداف وی می‌پردازد. از گزارشهای زنجانی در این فصل چنین به دست می‌آید که وی به فلسفه و فیلسوفان و پیدایش تفکر فلسفی در میان مسلمانان نگاه مثبتی نداشته است.

پی‌نوشتها

۱. برای اطلاع تفصیلی از ویژگیها و کاستیهای این آثار و دیگر آثاری که در این زمینه نگاشته شده نک: رسول جعفریان، منابع تاریخ اسلام، بخش پایانی و نیز مجله طلوع، شماره پنجم، مقاله نگارنده با عنوان «درآمدی بر شناخت مشهورترین آثار ملل و نحل».
۲. البسته این بدین معنا نیست که تلاشهای دیگر نویسندگان و حاصل زحمات آنان را که در قالب موسوعه‌های فرقه‌شناسی و تاریخ تفکر اسلامی و یا کتابهای درسی ارائه شده است مورد غفلت قرار دهیم، اما بازگویی و معرفی آن در مجال این نوشتار نیست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی